

ΚΟΥΪΔΑ ΠΗΝΕΛΟΠΗ

Α.Μ.: 5052201900177

Ομιλία Θεόδωρου Κολοκοτρώνη στην Πνύκα.

Έργο του Διονυσίου Τσόκου.

Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης υπήρξε ηγετική μορφή της Ελληνικής Επανάστασης που έδρασε στην Πελοπόννησο και γι' αυτό το λόγο είναι γνωστός ως «Γέρος του Μοριά». Στα απομνημονεύματά του διαβάζουμε: «Εγεννήθηκα εις τα 1770 Απριλίου 3 την δευτέραν της Λαμπρής [...] Εγεννήθηκα εις ένα βουνό εις ένα δένδρο αποκάτω, εις την παλαιάν Μεσσηνίαν, ονομαζόμενον Ραμαβούνι. Ο πατέρας μου ήτον αρχηγός των αρματολών εις την Κόρινθον [...]. Η οικογένεια των Κολοκοτρωναίων από τον 16^ο αι. που εμφανίζεται στο προσκήνιο της ιστορίας, βρίσκεται σε αδιάκοπο πόλεμο με τους Τούρκους. Σε ηλικία 10 ετών χάνει τον πατέρα του, ενώ σε ηλικία 17 ετών γίνεται οπλαρχηγός του Λεονταρίου. Το 1806, κατά τη διάρκεια του μεγάλου διωγμού των κλεφτών, καταφεύγει στη Ζάκυνθο, όπου κατατάσσεται στον αγγλικό στρατό και φτάνει στο βαθμό του ταγματάρχη. Το 1818 μυείται στη Φιλική Εταιρία, ενώ το 1821 αποβιβάζεται στη Μάνη για να λάβει μέρος στον επικείμενο αγώνα.

Στις 23 Μαρτίου καταλαμβάνει την Καλαμάτα, με το στρατιωτικό σώμα του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, σηματοδοτώντας την έναρξη της Επανάστασης. Η νίκη στο Βαλτέτσι τον Μάιο και η άλωση της Τριπολιτσάς το Σεπτέμβρη, που ήταν αποκλειστικό κατόρθωμα του Κολοκοτρώνη, τον επιβάλλουν αρχηγό του στρατού στην Πελοπόννησο. Μετά τη νίκη του στα Δερβενάκια τον Ιούλιο του επόμενου χρόνου, η επαναστατική κυβέρνηση Κουντουριώτη τον ορίζει αρχιστράτηγο των επαναστατικών δυνάμεων. Είναι η ίδια κυβέρνηση που θα τον φυλακίσει στην Ύδρα, κατά την διάρκεια των εμφυλίων συρράξεων του 1823-24 και θα τον ελευθερώσει το 1825 ορίζοντάς τον ξανά αρχιστράτηγο, προκειμένου να αντιμετωπίσει την απειλή του Ιμπραήμ Πασά.

Μετά την απελευθέρωση συντάχθηκε με τον Ιωάννη Καποδίστρια κι έγινε ένα από τα επιφανή στελέχη του Ρωσικού Κόμματος. Κατά τη διάρκεια της Αντιβασιλείας εκδιώχθηκε και το Μάιο του 1834 καταδικάστηκε σε θάνατο, ως αντιβασιλικός. Μετά την ενηλικίωσή του ο Όθωνας του απένειμε χάρη, τον διόρισε σύμβουλο της Επικρατείας και τον ονόμασε αντιστράτηγο. Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης πέθανε από εγκεφαλικό επεισόδιο, τον Φεβρουάριο του 1843, λίγο μετά την επιστροφή του από μια δεξίωση στα ανάκτορα. Τα τελευταία χρόνια της ζωής τα πέρασε στην Αθήνα, στο ιδιόκτητο σπίτι του, στη γωνία των σημερινών οδών Κολοκοτρώνη και Λέκκα, στο Σύνταγμα. Εκεί υπαγόρευσε τα απομνημονεύματά του στο Γεώργιο Τερτσέτη, που εκδόθηκαν το 1851 και αποτελούν πολύτιμη πηγή για την Ελληνική Επανάσταση. Εκείνη την περίοδο και συγκεκριμένα το Οκτώβρη του 1838, εκφώνησε μια ιστορική ομιλία στην Πνύκα.

Ο γιατρός, δημοσιογράφος και πολιτικός Ιωάννης Πύρλας, στο βιβλίο του *Περί του εν Ελλάδι αρμοδίου πολιτεύματος υπό φυσικήν έποψιν*, αφού αναφέρεται στους λόγους που η βασιλεία του Όθωνα δεν απέκτησε ρίζες στην Ελλάδα, προχωρεί δίνοντας πληροφορίες για τις περιστάσεις που οδήγησαν τον Κολοκοτρώνη να πραγματοποιήσει την ομιλία του στην Πνύκα. Σύμφωνα με αυτή τη μαρτυρία λοιπόν, ο εξηνταοκτάχρονος τότε Κολοκοτρώνης επισκέφθηκε το Γυμνάσιο και παρακολούθησε το μάθημα του λόγιου και δασκάλου του γένους Γεννάδιου, ο οποίος

εκτελούσε χρέη γυμνασιάρχη και εκείνη την ημέρα ανέλυε ένα απόσπασμα από την ιστορία του Θουκυδίδη. Ο Κολοκοτρώνης ενθουσιάστηκε και ζήτησε και ο ίδιος να μιλήσει στους νέους, επιλέγοντας ένα συμβολικό μέρος, όπου στην αρχαιότητα συγκαλούνταν η Εκκλησία του δήμου, την Πνύκα. Ο Γεννάδιος δέχτηκε και την επόμενη μέρα κάλεσε όλους τους μαθητές στο Γυμνάσιο, λέγοντας ότι ήθελε να τους δείξει κάτι περίεργο. Η δήλωσή του αυτή προσέλκυσε όλους τους μαθητές, τους καθηγητές, αλλά πλήθος κόσμος. Όταν έφτασε και ο Κολοκοτρώνης, φορώντας την κόκκινη στολή του, κατευθύνθηκαν προς τους Αέρηδες και από κει στην Πνύκα, χωρίς κανείς να γνωρίζει που πηγαίνουν, προσελκύνοντας καθ'οδόν και πλήθη περιέργων. Όταν έφτασαν, αφού ξεκουράστηκε λίγο, ο Κολοκοτρώνης ανέβηκε στο βήμα και απευθύνθηκε στην νεολαία, εκφωνώντας έναν ιστορικό λόγο που αποτελεί ένα απόσταγμα σοφίας και είναι πάντα μια επίκαιρη πηγή σκέψεων και διδαγμάτων.

Ο Κολοκοτρώνης αρχίζει την ομιλία του, προσδιορίζοντας σε ποιους απευθύνεται, με τη λέξη «Παιδιά μου!». Στη συνέχεια περιγράφει το λόγο που τον ώθησε να τους απευθυνθεί με την ομιλία του αυτή. Όπως αναφέρει, επιθυμία του είναι να τους μεταφέρει την εμπειρία του από τα γεγονότα που έζησε πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τον αγώνα, με σκοπό αυτά να οδηγήσουν στην εξαγωγή συμπερασμάτων χρήσιμων για τη μελλοντική τους ευτυχία. Αμέσως με την έναρξη της ομιλίας κάνει αναφορά στους προγόνους των Ελλήνων, τους αρχαίους Έλληνες, οι οποίοι έχεραν τιμής και δόξας και με τις γνώσεις και τη σοφία τους αποτέλεσαν φωτεινό οδηγό για την πρόοδο των άλλων λαών. Ήδη από το 1830 ο αυστριακός περιηγητής Φαλμεράνερ είχε διατυπώσει τις θεωρίες του για τη μη φυλετική συνέχεια των Ελλήνων, χρησιμοποιώντας ως βασικό επιχείρημα την κάθοδο σλαβικών φύλων στον Ελλαδικό χώρο. Η θεωρία αυτή προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις από την πλευρά των Ελλήνων, αλλά και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, στους φιλέλληνες και τους λάτρεις του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Προφανώς ο Κολοκοτρώνης ήταν γνώστης αυτού του θέματος που είχε προκύψει και θέλησε εξ αρχής να τονίσει το θέμα της αναμφισβήτητης φυλετικής συνέχειας και να τονώσει την περηφάνια των νεοελλήνων μαθητών με την προτροπή «επιθυμούσα να σας ιδώ, παιδιά μου, εις την μεγάλη δόξα των προπατόρων μας».

Συνεχίζει διατυπώνοντας ξεκάθαρα την άποψη ότι οι νεοέλληνες προέρχονται από τους αρχαίους Έλληνες, από τους οποίους διέφεραν μόνο στην πίστη. Και στο σημείο αυτό αναφέρεται στην μετάβαση στον Χριστιανισμό και πως αυτός υπερίσχυσε της ειδωλολατρικής θρησκείας. Την εποχή εκείνη η Ορθόδοξη πίστη αποτελούσε το συνεκτικό κρίκο όλων των υπόδουλων Ελλήνων και καθόριζε την εθνική τους ταυτότητα σε σχέση με τους μουσουλμάνους κατακτητές. Ως δεύτερο, λοιπόν, βασικό στοιχείο προσδιορισμού των νεοελλήνων, πέραν της καταγωγής, εισάγει την χριστιανική πίστη.

Προχωρώντας κάνει μια πρώτη αναφορά στο καταστροφικό γνώρισμα της ελληνικής φυλής, τη διχόνοια, που προξένησε κατά καιρούς τα μεγαλύτερα δεινά. Τη διχόνοια θεωρεί υπαίτια για την υποδούλωση των Ελλήνων από τους Ρωμαίους, αλλά και από τους Μουσουλμάνους αργότερα. Αναφέρεται στη βία και τα

βασανιστήρια στα οποία υπέβαλλαν οι μουσουλμάνοι τους χριστιανούς, προκειμένου να αλλαξοπιστήσουν, επιδιώκοντας να ενισχύσει περισσότερο το ενοποιητικό στοιχείο του θρησκευτικού συναισθήματος. Συνεχίζει με την σκιαγράφηση των κοινωνικών τάξεων την εποχή της Τουρκοκρατίας, για να καταλήξει να περιγράψει πως οδηγήθηκαν στο δρόμο της Επανάστασης. Παρουσιάζει τον πατριάρχη των ορθοδόξων και τον κλήρο, ως όργανα του Σουλτάνου, προκειμένου να ελέγξει τους χριστιανούς, πράγμα που καθιστά την ομιλία του ανατρεπτική. Το ίδιο απαξιωτική είναι η στάση του απέναντι στους κοτζαμπάσηδες, τους προεστούς της κάθε περιοχής, που απολάμβαναν ξεχωριστά προνόμια από το Σουλτάνο σε βάρος των υποδουλωμένων Ελλήνων. Ανάμεσα στο λαό υπήρχε και η κατηγορία των εμπόρων, που είχαν οικονομική ευχέρεια και μόρφωση και μη μπορώντας να αντέξουν το ζυγό, έφευγαν από την Ελλάδα, καταφεύγοντας σε χώρες της Ευρώπης. Επισημαίνει την απόλυτη εξαθλίωση του λαού, που είχε περιέλθει σε ένα τέλμα και δεν είχε την δύναμη να αντιδράσει σε αυτή την αθλιότητα, καθώς οι λίγοι μορφωμένοι που έμειναν στη χώρα, γίνονταν υπάλληλοι των κοτζαμπάσηδων ή του κλήρου, ενώ υπήρχε και η μερίδα εκείνων που αλλαξοπίστησαν και υποτάχτηκαν στον εχθρό, αναζητώντας καλύτερη ζωή.

Σε αυτό το σημείο ο Κολοκοτρώνης κάνει λόγο για τους μορφωμένους Έλληνες του εξωτερικού που έγραφαν, μετέφραζαν και έστελναν στην Ελλάδα βιβλία, προκειμένου να ανασύρουν από τον λήθαργο τους υπόδουλους Έλληνες, να τους ξυπνήσουν το εθνικό συναίσθημα και να τους συσπειρώσουν γύρω από την ιδέα της απελευθέρωσης. Σαφώς εδώ αναφέρεται στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό και τους εκπροσώπους του, τον Ρήγα Φεραίο, τον Αδαμάντιο Κοραή και τους άλλους διδασκάλους του γένους, που υπήρξαν καταλύτες στην αφύπνιση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων. Τονίζει ξανά την φυλετική συνέχεια της ελληνικής φυλής. Γίνεται έμμεση, πλην σαφής αναφορά στην Χάρτα του Ρήγα, όπου αποτυπώνοντας τις περιοχές του Ελλαδικού χώρου μαζί με τα ονόματα σπουδαίων ανδρών της αρχαιότητας που έζησαν εκεί, επιτυγχάνει την σύγκριση του παρελθόντος με το παρόν καθώς, σύμφωνα με τα λόγια του Κολοκοτρώνη «εβλέπαμε εις ποίαν κατάσταση ευρισκόμεθα τότε. Όθεν μας ήλθεν εις το νου να τους μιμηθούμε και να γίνουμε ευτυχέστεροι. Και έτσι έγινε και επροόδευσε η Εταιρεία». Κλείνει λοιπόν την αποστροφή του λόγου του με την αναφορά στη Φιλική Εταιρεία, τη σημαντικότερη μυστική οργάνωση που σχηματίστηκε το 1814 στην Οδησό, με σκοπό την προετοιμασία της Ελληνικής Επανάστασης.

Ακολουθούν τα λόγια της ομιλίας του που αφορούν στην απόφαση της Επανάστασης και έχουν μείνει ιστορικά: «Όταν αποφασίσαμε να κάμωμε την Επανάσταση, δεν εσυλλογισθήκαμε ούτε πόσοι είμεθα ούτε πως δεν έχομε άρματα ούτε ότι οι Τούρκοι εβαστούσαν τα κάστρα και τις πόλεις [...] αλλά ως μία βροχή έπεσε εις όλους μας η επιθυμία της ελευθερίας μας, και όλοι, και ο κλήρος μας και οι προεστοί και οι καπεταναίοι και οι πεπαιδευμένοι και οι έμποροι, μικροί και μεγάλοι, όλοι εσυμφωνήσαμε εις αυτό το σκοπό και εκάμαμε την Επανάσταση». Στο σημείο αυτό αναφέρεται ξανά στις κοινωνικές τάξεις που είχε προηγουμένως παρουσιάσει,

αλλά τώρα τονίζει την ενότητά τους προς ένα σκοπό, εκείνο της Επανάστασης, προβάλλοντας την ιδέα της ομόνοιας όλων των Ελλήνων, ως την νικητήρια δύναμη στην επίτευξη του σκοπού αυτού.

Κατόπιν περιγράφει γλαφυρά αυτή την ομόνοια και συνεργασία των Ελλήνων, που είχε ως αποτέλεσμα τον ακράτητο ενθουσιασμό, την τόλμη και το θάρρος που οδήγησε σε μεγάλες νίκες και προκάλεσε στους Τούρκους τον τρόμο, στρέφοντάς τους σε φυγή. Όμως δυστυχώς δεν κράτησε πολύ. Ο εθνικός διχασμός ήρθε να ανακόψει την επαναστατική ορμή. Εδώ αναφέρεται στον εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε την Επανάσταση και έλαβε χώρα τα έτη 1823-1825. Ήδη από τους πρώτους κιόλας μήνες της Επανάστασης άρχισε να γίνεται φανερό το χάσμα μεταξύ των Φιλικών, που αντιπροσώπευαν τη δημοκρατική παράταξη και των Κοτζαμπάσηδων του Μοριά, που με κύριο όργανο την Πελοποννησιακή Γερουσία, αλλά και τις τοπικές δημογεροντίες, εκπροσωπούσαν την ολιγαρχική παράταξη. Αυτή η διαμάχη σφράγισε την πρώτη φάση του εμφυλίου, ενώ η δεύτερη χαρακτηρίζεται από τις εμφύλιες συρράξεις μεταξύ των φιλοαγγλικών κυβερνητικών δυνάμεων και των Πελοποννησίων. Ο εμφύλιος πόλεμος ήταν σκληρός και σφραγίστηκε από φρικτά εγκλήματα, φόνους, βιασμούς, βασανιστήρια, λεηλασίες και εγκλεισμό σε φυλακές πρωτεργατών της Επανάστασης, ανάμεσα σε αυτούς και του Κολοκοτρώνη, που οδηγήθηκε στις φυλακές της Ύδρας.

Στην αναφορά του στο διχασμό, κάνει έμμεσα λόγο και για την επέμβαση των μεγάλων δυνάμεων της εποχής, Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας, οι οποίες ως «μπαρμπέρηδες εις του κασίδη το κεφάλι», προκειμένου να αποκτήσουν το έλεγχο του νέου κράτους που γεννιόταν, έσπειραν τη διχόνοια, το μίσος και κατά συνέπεια την απροθυμία των άλλοτε φλογερών αγωνιστών να συνεργαστούν και να πολεμήσουν. Όλοι αξίωναν τη θέση του αρχηγού και υπέσκαπταν το έργο αυτών που κυβερνούσαν. Παρομοιάζει το νέο κράτος που προσπαθούσε να οικοδομηθεί από το μηδέν, με σπίτι που χτίζεται και ποτέ δεν τελειώνει γιατί δεν υπάρχει ένας υπεύθυνος αρχιτέκτονας, αλλά πολλοί με διαφορετικές απόψεις. Έτσι και το κράτος για να στερεωθεί είχε ανάγκη από έναν αρχηγό, στου οποίου τις προσταγές θα συμμορφώνονταν όλοι. Ο Κολοκοτρώνης αποφεύγει να κάνει αναφορά στο όνομα του πρώτου κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια και αυτό πιθανόν δεν έγινε τυχαία. Ο ίδιος υπήρξε επιφανές μέλος του Ρωσικού κόμματος και υποστηρικτής του Καποδίστρια. Μετά την δολοφονία του τάχθηκε υπέρ της βασιλείας του Όθωνα. Πέφτοντας όμως θύμα συκοφαντίας, κατηγορήθηκε ως αντιβασιλικός και η βαυαρική αντιβασιλεία, που υποκαθιστούσε τον ανήλικο βασιλιά, βλέποντας με καχυποψία την πρότερη φιλοκαποδιστριακή του στάση, τον καταδίκασε σε θάνατο για εσχάτη προδοσία, υποστηρίζοντας ότι σχεδίαζε την ανατροπή του βασιλιά. Η δίκη έγινε στο παλαιό τζαμί του Ναυπλίου, το σημερινό Τριανόν. Η ποινή δεν εκτελέστηκε άμεσα και ο Όθωνας όταν ενηλικιώθηκε του έδωσε χάρη και του απένειμε το βαθμό του αντιστράτηγου, όπως ειπώθηκε παραπάνω. Εξαιτίας αυτών των γεγονότων λοιπόν αποφεύγει να αναφερθεί στον Καποδίστρια, αλλά προχωρεί κατευθείαν στην έλευση

του βασιλιά, τον οποίο παρουσιάζει ως εγγύηση ασφάλειας, σταθερότητας και προόδου για τον τόπο.

Σε αυτές τις συνθήκες σταθερότητας και ασφάλειας εξασφαλίζεται και η ανάπτυξη της παιδείας. Σύμφωνα με τα λόγια του «...η μάθησις θα μας αυξήσει και θα μας ευτυχίσει». Εδώ λοιπόν παρουσιάζεται η επιθυμία της αύξησης της ελληνικής επικράτειας και συνεπώς εν σπέρματι η Μεγάλη Ιδέα, που θα εμφανιστεί επίσημα ως όρος, από τον πρώτο συνταγματικό πρωθυπουργό Ιωάννη Κωλέτη στην Εθνοσυνέλευση του 1843 και από τότε έως την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, θα αποτελέσει βασικό άξονα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.

Ο Κολοκοτρώνης συνιστά στους νέους εμπιστοσύνη και υποστήριξη στο Θρόνο, ταυτόχρονα όμως διαφύλαξη της ορθόδοξης πίστης, που υπήρξε και ο πρωταρχικός σκοπός της επανάστασης, λέγοντας «...όταν επιάσαμε τα άρματα, είπαμε πρώτα υπέρ Πίστεως και έπειτα υπέρ Πατρίδος». Η επισήμανση αυτή έρχεται να τονώσει ξανά το θρησκευτικό συναίσθημα, ως βασικό συνεκτικό στοιχείο του ελληνισμού, αλλά έμμεσα να διαχωρίσει την ορθόδοξη πίστη από τον καθολικό στο δόγμα βαναρό βασιλιά.

Οδύοντας προς το τέλος της ομιλίας του διατυπώνει μια σειρά από παραινέσεις προς τους νέους. Τους συμβουλεύει να αποφεύγουν την οκνηρία, να είναι επιμελείς και φιλοπρόοδοι και εξάρει την σπουδαιότητα της παιδείας στην προκοπή την ατομική, αλλά και της κοινότητας ολόκληρης. «Να σκλαβωθείτε εις τα γράμματά σας», τους προτρέπει, «...για να ζήσετε ελεύθεροι εις το επίλοιπο της ζωής σας». Τους καθοδηγεί στη διαμόρφωση συνείδησης ενεργών και υπεύθυνων πολιτών, που θα αναζητήσουν τη δική τους προκοπή πάντα σε συνάρτηση με το καλό του συνόλου, υπερασπιζόμενοι μια πρόοδο που θα βασίζεται στην ομόνοια και την συνεργασία.

Κλείνοντας την ομιλία του τονίζει και πάλι τους βασικούς πυλώνες πάνω στους οποίους πρέπει να θεμελιώσουν την πολιτεία, που είναι η ομόνοια, η θρησκεία και ο θρόνος, χωρίς ακρότητες, αλλά με ελεύθερο φρόνημα. Αναθέτει στους νέους την ευθύνη να «ισάσουν» και να «στολίσουν» τον τόπο που η προηγούμενη γενεά που όδευε προς στο τέλος της ζωής της, κατάφερε με θυσίες να ελευθερώσει. Και κλείνει με τιμητική αναφορά στον Βασιλιά, τους διδασκάλους τους γένους και την ελληνική νεολαία.

Όλος ο λόγος του διατρέχεται από μια αγωνία να μεταφέρει το απόσταγμα της εμπειρίας του στους νέους. Να τους μεταφέρει τα διδάγματα και τη σοφία μιας μεγάλης ζωής, γεμάτης με συγκλονιστικά οράματα και ενθουσιώδεις αγώνες, θριάμβους, αλλά και πίκρες, ματαιώσεις και απογοητεύσεις. Ο Κολοκοτρώνης, αρχιστράτηγος των Ελλήνων, κατάφερε να επιζήσει της Επανάστασης και να δει την πατρίδα του ελεύθερη. Μια πατρίδα όμως τόσο μικρή κι ευάλωτη ακόμα που η επιβίωσή της δεν ήταν δεδομένη. Ο Κολοκοτρώνης απευθύνεται λοιπόν με αγάπη στη νεολαία, θέλοντας να την συμβουλέψει, αλλά και να την καταστήσει υπεύθυνη για

την ασφάλεια και την ελευθερία του νεοελληνικού κράτους που βρισκόταν ακόμα στα σπάργανα.

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Πύρλα, προς το τέλος της ομιλίας, μια ομάδα χωροφυλάκων εμφανίστηκε στην Πνύκα και διέλυσε την συγκέντρωση και ο Κολοκοτρώνης λίγο έλλειψε να πέσει σε βασιλική δυσμένεια, γλίτωσε όμως λόγω της παρέμβασης του Γεννάδιου, ο οποίος εγγυήθηκε για τις καλές προθέσεις της ομιλίας του.

Βιβλιογραφία

- 1) *Ο Λόγος του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη στην Πνύκα*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2008
- 2) *ΔΙΗΓΗΣΙΣ ΣΥΜΒΑΝΤΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΥΛΗΣ από τα 1770 έως τα 1836*, υπαγόρευσε Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνης, Αθήνησιν, Τύποις Χ. Νικολίδου Φιλαδέλφεως, 1846.
- 3) Πύρλας Ιωάννης, *Περί του εν Ελλάδι αρμοδίου πολιτεύματος υπό φυσικής έποψιν*, εν Αθήναις, Τύποις του Φωτός, 1867.